

Kartų vidinės variacijos tyrimas: gyvenimo eigos paradigma

SIGITA KRANIAUSKIENĖ, LIUTAURAS KRANIAUSKAS

Klaipėdos universitetas, Socialinių pokyčių studijų centras, H. Manto g. 84, 92294 Klaipėda

El. paštas: sigita.kraniauskiene@gmail.com; liutauras.kraniauskas@gmail.com

Straipsnyje aptariami metodologiniai klausimai, kaip tirti ir paaiškinti vidinę vienos kohortos ar kartos variaciją. Pasitelkiant gyvenimo eigos paradigmą ir prielaidą, kad vidinė kartos variacija ir jos tvarumas turėtų būti aiškinami sociologiniu požiūriu, siūlomos metodinės gairės empiriniam gyvenimo istorijų tyrimui. Kaip iliustraciją pateikiame trijų moterų, gimusių 1936 m. ir pokariu apsigyvenusių Klaipėdos krašte, gyvenimo istorijas. Naratyvinė analizė, paremta demografiniais duomenimis, parodo, kaip ankstyva socializacijos patirtis etniniu pagrindu struktūroja vidinę kartos variaciją, kuri ilgainiui įgyja stabilias formas.

Raktažodžiai: karta, kohorta, gyvenimo eiga, socialiniai pokyčiai, metodologija, vidinė variacija

ĮVADAS

Nors ilgą laiką sociologus domino kartų bendrumą lemiantys socialiniai procesai, kartų vidinio heterogeniškumo klausimas visada buvo aktuali metodologinė problema (Mannheim 1952; Elder 1974/1998; Kertzer 1982, 1983; Cohler, Hostetler 2003). Klausiama, kaip paaiškinti vienoje kartoje ar kohortoje egzistuojančius mažesnius socialinius darinius, turinčius ilgalaikes struktūrines formas? Sociologinė analizė negali vidinio kartos heterogeniškumo redukuoti tik į individualius asmenybės sudėties skirtumus ar unikalias biografines istorijas. Reikia ieškoti socialinių veiksnių, suteikiančių atskiriems populiacijos vienetams stabilesnes struktūrines formas.

Perėjimas nuo kartos bendrumo paieškų prie heterogeniškumo tyrimų iškelia šiuos metodologinius klausimus – kaip ieškoti vidinę variaciją lemiančių socialinių veiksnių ir kokie metodai turėtų būti naudojami tokiuose tyrimuose.

Straipsnyje, pasitelkdami nedidelį fragmentą iš didesnio tyrimo apie Klaipėdos krašto pokario visuomenę (Kraniauskienė ir kt. 2019), norime parodyti, kaip bendresnės metodologinės prielaidos, formuojančios tyrėjo suvokimą apie kohortas, kartas ir socialinius procesus, padiktuoja konkretaus metodo pasirinkimą ir struktūroja empirinės medžiagos analizę. Nors straipsnyje gausu empirinės medžiagos ir biografinių pasakojimų, mūsų dėmesio centre yra metodologijos problemos ir metodų derinimo klausimai.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmoje aptariama, kaip *kohortos* ir *kartos* sąvokų suderinamumo problema sprendžiama gyvenimo eigos (angl. *life course*) paradigmoje. Antroji dalis

skirta metodologiniams sprendimams, kokius metodus reikėtų pasirinkti tiriant kartų heterogeniškumą. Trečioje pateikiame empirinį pavyzdį, kaip sociologiškai gali būti paaiškinta vidinė variacija vienoje kohortoje. Iliustruojama trijų moterų, gimusių 1936 m. ir pokariu apsigyvenusių Klaipėdos krašte, gyvenimo istorijomis.

KOHORTOS, KARTOS IR GYVENIMO EIGOS PARADIGMA

Kohortos ir kartos sąvokos žymi populiacijos vienetus, kurių ribas dažniausiai nusako joms priskiriamų / priklausančių individų amžius. Kohortą įprasta saistyti su demografiniais įvykiais. Jai priskiriami individai, kurie tuo ar panašiu savo gyvenimo metu patiria tą patį demografinį įvykį – gimsta, pradeda mokytis, dirbti, sukuria šeimą ir pan. Kartos sąvoka – sudėtingesnė. Ji nusako žmonių grupes, turinčias savitą kultūrą ir savimonę. Socialinis jų bendrumas atsiranda iš panašiam amžiuje individų išgyventos tų pačių istorinių įvykių patirties (Alwin, McCammon 2003: 27). Jos pagrindu formuojasi kartos tapatybė.

Pirmasis metodologinis klausimas, į kurį reikia atsakyti, kaip suderinti *kohortos* ir *kartos* sąvokas. Akivaizdu, jos skiriasi savo prigimtimi ir funkcija. Kohorta atlieka analitinę funkciją ir nusako demografinį populiacijos vieneto panašumą, kai karta teigia savivokos bendrumą ir labiau saistoma su ideologinio sutelktumo funkcija. Abi sąvokos savo prasmę įgyja tik įvedant laiko matmenį, kuris leidžia sugretinti vieną kohortą / kartą su ankstesnėmis ar paskesnėmis. Taip sugretinant identifikuojami esminiai darinių bruožai.

Tačiau viską apsunkina tai, kad, norėdami kalbėti apie kartos, o sykiu ir vidinės variacijos jos viduje tvarumą, mes ilgalaikėje perspektyvoje turime identifikuoti permanentinius šio darinio bruožus. Tai sunku padaryti, nes laikui bėgant žmonės sensta ir keičiasi kartu su kintančia aplinka, kas natūraliai veda prie įvairiausių variacijų atsiradimo ir nykimo kartos viduje. Sociologinė kartų analizė siekia atrasti tokius struktūrinius bruožus ar kolektyvines patirtis, kurios suteikia stabilumą kartos tapatybei.

Metodologinį sprendimą pasiūlo gyvenimo eigos paradigma (Elder 1985; Elder et al. 2003). Ji teigia, kad žmogaus gyvenimo eiga priklauso nuo keturių dalykų: 1) individualių sprendimų, pasirinkimų ir planų; 2) gyvenimo įvykių laiko, kada individas patiria vieną ar kitą gyvenimo eigos įvykį; 3) artimos socialinės aplinkos kaip šeima ar kitos socialinės grupės, kurios struktūruoja socialinius vaidmenis ir tarpusavio santykius; 4) istorinio laikotarpio ir geografinės vietos, kurios formuoja ir palaiko bendresnes kartos patirtis ir kolektyvinių tapatybių struktūras.

Gyvenimo eigos paradigma papildyta socialinės kaitos idėja leidžia svarstyti, kokį poveikį visuomenės kaitai daro individo senėjimas, laikotarpis ir priklausymas konkrečiai gimimo kohortai (Alwin, McCammon 2003: 29). *Senėjimo efektas* socialinės kaitos tyrimuose siejamas su amžiaus grupių / tarpsnių ypatumais, o laikotarpio ir kohortų efektas – su istorinių įvykių ir procesų poveikiu gyvenimo eigai (Alwin, McCammon 2003: 26; Elder et al. 2003: 9). *Laikotarpio efektas* nusako istorinio socialinio–politinio–ekonominio konteksto kaitą, jo poveikį visų visuomenės grupių elgsenai, sprendimams, pasirinkimams, lūkesčiams (Elder et al. 2003: 9). Tačiau įvairaus amžiaus grupės šį laikotarpio efektą patiria skirtingai, o didesnes vidines variacijas neretai lemia klasinė kilmė, lytiškumas, konfesija ar etniškumas. Permanentiškai išliekantys demografiniai ir socialiniai vienos kohortos narių požymių skirtumai yra vadinami *kohortos efektu*. Šie bruožai įprastai įgyjami vaikystėje–jaunystėje, aktyvaus formavimosi laikotarpiu. Svarbu pažymėti, kad tiriant socialinės kaitos ir kohortų sąsajas, priešingai nei amžiaus ar laikotarpio efekto paieškose, siekiama rasti individų stabilumą lemiančius veiksnius (Alwin, McCammon 2003: 30).

Grįžtant prie kartos ir kohortos suderinamumo klausimo, galima tikėtis, kad laikotarpio ir kohortos efektų sutapimas leidžia atsirasti kartos kaip socialinės formacijos užuomazgoms: bendros istorinių įvykių patirtys (laikotarpio efektas) individualiai išgyvenamos panašiu gyvenimo eigos tarpsniu (kohortos efektas). Taip įgyjame tvirtesnę metodologinį pagrindą kalbėti apie kartą kaip savarankišką ir tvarų darinį.

Kaip sociologiškai paaiškinti vidinę kartos ar kohortos variaciją, kuri ilgalaikėje perspektyvoje irgi gali išlikti santykinai stabili? Jei kartos bendrumą paaiškina kohortos ir laikotarpio efektas, ar panaši logika tiktų heterogeniškumo analizei?

Tikėtina, kad gyvenimo eigos paradigma, papildyta socialinės kaitos dimensija, gali suteikti rezultatyvių išvalgų, tačiau tokie tyrimai reikalauja metodų įvairovės. Tradiciniai demografiniai kohortų tyrimai turi būti derinami su gyvenimo istorijų pasakojimais ir jų analize. Šie pasakojimai parankūs gretinant asmenis ir grupes, kurie skiriasi kilme ar svarbiausių gyvenimo įvykių patirtimi, nes individualus gyvenimo istorijos pasakojimas kyla iš perspynusių socialinių ir istorinių sąlygų bei asmeninių gyvenimo aplinkybių (Cohler, Hostetler 2003: 556). Pavyzdžiui, kohortos atstovų gyvenimo istorijos išplečia supratimą apie gyvenimo eigos skirtumus, susijusius su etnine kilme (Mortimer, Moen 2016: 124), ir leidžia geriau perprasti priežastinį vidinės variacijos atsiradimo bei palaiškymo mechanizmą.

KAIP TIRTI KOHORTOS HETEROGENIŠKUMĄ: METODOGINĖS GAIRĖS

Gyvenimo eigos teorijos prielaidos, kaip tirti kartas ir kohortas, reikalauja savitos empirinės medžiagos ir analizės metodų. Tam trumpai įvardysime svarbiausias analitines gaires ir iliustruosime jas konkrečiu pavyzdžiu iš tyrimo apie 1945–1960 m. Klaipėdos krašto visuomenę (Kraniauskienė ir kt. 2019).

1. **Laikotarpio efektas.** Tyrimas turi būti susijęs su žymiais socialiniais pokyčiais, kurie paveikia visas gyventojų grupes. Poveikį galima įvertinti tik iš biografinių pasakojimų apie tai, ką darė asmuo šių įvykių metu ir po jų, kur jis tuo metu buvo. Tyrėjui svarbu detalai išmanyti istorinių įvykių eigą ir jų geografiją.

Klaipėdos kraštas, kaip pasienio regionas, gana dėkinga terpė atlikti įvairius sociologinius ir istorinius tyrimus. Krašto politinės priklausomybės kaita 1939–1945 m. ir gyventojų migracija 1944–1960 m. radikaliai transformavo to krašto visuomenę. Čia gyvenusių ir socialines transformacijas patyrusių asmenų gyvenimo istorijos atskleidžia, kaip pokario visuomenės etninė, kultūrinė ir socialinė įvairovė sovietmečiu buvo homogenizuota, tačiau galutinai nesunaikinta.

2. **Kohortos efektas.** Prielaida, kad stabili asmenybės struktūra susiformuoja vaikystėje ir jaunystėje, verčia tyrimui rinktis tą kohortą, kurios nariai pasirinktu laikotarpiu buvo vaikai arba paaugliai. Biografiniuose pasakojimuose itin svarbūs atsiminimai apie šį gyvenimo laikotarpį.

3. **Šeima kaip sąveikos su visuomene terpė.** Prielaida, kad šeima vaikui suteikia normatyvinius elgesio standartus, kurie priklauso nuo šeimos narių tarpusavio sąveikos, implikuoja šeimos istorijų tyrimą. Informanto būtina klausti apie šeimos narius, jų likimus, santykius su kitais. Minimame tyrime rinktos šeimų gyvenimo istorijos, kuriose pateikta ne tik faktinė informacija, bet ir jų interpretacijos.

4. **Gyvenimo įvykių laikas.** Biografiniuose pasakojimuose svarbu fiksuoti tranzitinių gyvenimo įvykių laiką – edukacijos, darbinės karjeros pradžią / pabaigą, šeimos sukūrimą ir kt. Individualūs pasakojimai leidžia sugretinti informanto gyvenimo įvykių kalendorių su demografinėmis tendencijomis ir įvertinti, kiek jis atitinka savo kohortos demografinį elgesį.

Demografinio kalendoriaus panašumai ar skirtumai padeda identifikuoti vidinę variaciją kohortoje, o pasakojimai – ieškoti jos priežasčių. Todėl šalia biografinių pasakojimų visada turi atsirasti ir demografinė medžiaga.

Paminėti keturi principai numato du skirtingus duomenų masyvus: 1) biografinius gyvenimo istorijų pasakojimus; 2) demografinę statistiką ir istoriografinę medžiagą. Jei demografiniai duomenys ar istoriniai procesai interpretuojami kaip struktūrinis kontekstas, tai atliekant gyvenimo pasakojimų analizę tikslinga pasiremti Janet Z. Giele (2009) pasiūlyta metodika. Ji siūlo tyrimą struktūruoti kaip atvejų analizės ciklą, pagrįstą lyginamojo metodo logika. Svarbu parinkti tinkamus atvejus ir juos analizuoti atsižvelgiant į gyvenimo eigos paradigmos elementus.

1. **Atvejų atranka.** Kadangi mus domina kohortos vidinės variacijos klausimas, atvejų atranką būtina pagrįsti dviem principais. Pirma, atvejų homogeniškumas. Jį nusako kintamieji, galėję lemti panašią demografinę elgseną (tie patys gimimo metai, ta pati lytis, šeiminė padėtis, gyvenamoji teritorija, panaši gyvenimo joje trukmė). Antra, atvejų heterogeniškumas, identifikuojant veiksnius galėjusius sukelti variacijas (etniškumas ir kilmės vieta).

Tyrimui pasirinkome 1936 m. gimusių kohortą, o iš jos atrinkome tris moteris, našles, turinčias vaikų, priklausančias skirtingoms etninėms grupėms. Viena jų gimė Klaipėdos krašte, yra karšo autochtonė. Antroji gimė Žemaitijos kaime, į Klaipėdos krašto kaimą atsikraustė po karo. Trečioji gimė Baltarusijos kaime, Klaipėdos krašte apsigyveno pokariu su tėvų šeima.

2. **Gyvenimo istorijų pasakojimų analizė.** Interviu medžiagai rekomenduotina taikyti naratyvinės analizės strategijas – kategorinę turinio ir holistinę formos analizę (Lieblich et al. 1998).

Pirma, *kategorinė turinio analizė* reiškia subteksto ir turinio kategorijų pasirinkimą, medžiagos kodavimą pagal jas. Mus domino šios kategorijos: 1) su gyvenimo eiga susiję demografiniai įvykiai (edukacijos, darbinės karjeros trajektorijos, šeimos formavimo įvykiai) ir 2) šių įvykių komentarai, interpretacijos. Remiantis kategorijų tematika, suformuoti trys subtekstai – moterų gyvenimo istorijos.

Antra, *holistinė formos analizė* padeda atsekti, kaip formalūs pasakojimo struktūros elementai išreiškia pasakotojo identitetą ir susaisto jo gyvenimo naratyvą su dominuojančiais tautinės / etninės tapatybės naratyvais (angl. *master narrative*). Phillipa L. Hammacko (2008) teigimu, asmens tapatybės konstravimas visada saistomas su nacionaliniuose diskursuose vyraujančiais tautinės tapatybės naratyvais.

VIDINĖ VARIACIJA: PASAKOJIMAI IR ISTORINIS KONTEKSTAS

Hedwig / Jadvyga

Hedwig gimė 1936 m. Klaipėdos krašto kaime, senbuvų šeimoje. Tėvai turėjo 15 ha žemės, laikė gyvulius ir iš to vertėsi. Prieš karą samdė berną iš Lietuvos, karo metu turėjo belaisvių, atsiųstų į ūkius dirbti. Šeimoje augo ir ketveriais metais jaunesnė sesuo Hildegard. Šeimoje kalbėta vokiškai, vaikai nemokėjo lietuviškai. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, tėvą *kaip visus vyrus paėmė* į Vermachtą. 1942 m. Hedwig pradėjo lankyti vokiečių mokyklą – *aš tik dvejus metus į tą mokyklą ėjus. Buvo aštuonios klasės.* Ji gyveno su motina ir seserimi šeimos ūkyje iki 1944 m. rudens, kai Raudonoji armija pasiekė Rytų Prūsiją. Kaip prisimena Hedwig, tų metų rudenį jos gyvenimas pasikeitė amžiams: *trečią valandą, žinau, kad išvažiuom iš [namų]. Viską palikom.* Ji su motina, sese ir močiute prisijungė prie didžiulės pabėgėlių vilkstinės, bėgusios į Danzigą.

Šios dramatiškos ir pavojingos kelionės metu mirė jos močiutė. Hedwig šeima drauge su kitais pabėgėliais pasiekė Danzigo priemiestį, kur rado prieglobstį girininkijoje. Čia ji pirmą kartą sutiko Raudonosios armijos kareivius, kurie atėmė vertingus pabėgėlių daiktus ir jos akyse nušovė vieną jų. Ten jos šeima ilgai neliko – po kelių dienų atvykę naujieji gyventojai iš Lenkijos pabėgėlius išvijo lauk, paėmę jų paskutinius daiktus. Mama nusprendė grįžti namo. *Ji rado vežimėlį tokį mažiuką seseriai vežti. <...> mes tris mėnesius ar kiek ėjom, kol parėjom čia prie Savietsko. Visą laiką pėsčiom. Valgyti nėra ką, mudvi buvom tiek nubadėjusios, kad jau baisu.*

Hedwig prisiminė, kad tos kelionės metu Raudonosios armijos kareiviai varė mamą ir kitas moteris dirbti – jos melžė karves. Sykį, mama *parėjo vakare, atsigulė ant žemės, dejavo visą naktį – rytmetį mirė. Mudvi likom visai svetimoj vietoj.* Tuo metu Hedwig buvo devyneri, o sesei – penkeri. Vietinė šeima netoli Tilžės priglaudė seseris, kur jos šiek tiek atsigavo. Ten mergaitės ilgai neužtruko, jas netikėtai pro šalį eidama rado jų kita močiutė. Pati būdama pabėgėlė, ji nusprendė anūkes parvesti namo. Iš pradžių paėmė tik vyresnelę, jaunesniosios susitarė sugrįžti vėliau.

1945 m. gegužę Hedwig viena grįžo į savo namus, kur jau gyveno lietuviai naujakuriai. Jie priėmė ją, tačiau tik kaip tarnaitę: *Vienus metus karves ganiau dar pas jų, mėšlus kračiau.* Ji tapo Jadvyga, nebelankė mokyklos. Vėliau tarnavo ir kitose naujakurių šeimose, kol 1955 m., būdama devyniolikos, ištekėjo už bendraamžio vietinio vaikinio. Susituokė liuteronų bažnyčioje, o *susirašė* Pagėgiuose. Po santuokos vyrą trejiems metams paėmė į kariuomenę, o ji dirbo *kolchoze*, kad turėtų iš ko prasimaitinti, ir glaudėsi kambarėlyje pas vietinius. Vyrui grįžus, jauna šeima apsigyveno kaime pas jo tėvus. Vėliau įsidarbino *sovchoze* ir išsikraustė į kitą kaimą, kur gavo namą. Ten visą laiką ir dirbo. Hedwig teigimu, valdiško darbo ji nedirbo, bet augino gyvulius pardavimui. Nors ir sunku buvo, bet vertėsi neblogai. *Mes buvom gražiai apsistatę ir tą butą, ir viską. Susilaukė dviejų dukterų.*

Interviu metu ji, kaip ir kiti autochtonai, ne syki minėjo savo namų praradimą ir transformuotą tapatybę. *Aš nemokėjau nei vieno žodžio lietuviškai. <...>, o dabar užmiršau vokiečių kalbą.* Prisimindama savo pasikeitusį vardą sakė: *Hedwig jau, mano vardas buvo vokiškai, ne Jadvyga.* Pasakodama apie nebaigtą mokyklą, ji pridūrė, *į trečią klasę perkėlė (1944 m.), tai jau taip ir pasibaigė visas gyvenims.* Į klausimą, kuo save laikanti – lietuve, vokiete, šišioniške, – ji atsakė: *kai aš pasą ėmiau, užrašė lietuvė <...> Nu, ką čia dabar jau, nu, ką čia galvosi, taip ir esu, čia esu gimus.*

Ona

Ona gimė 1936 m. Žemaitijos kaime, Klaipėdos krašto pasienyje, smulkių valstiečių šeimoje. Šeimoje augo 10 vaikų, ji buvo vidurinioji. Nors tėvai, anot Onos, savo ūkyje išsimaitino, tačiau kai vaikai paaugdavo, juos išleisdavo tarnauti. *Mano pirmas darbas buvo ganyti žąsis, o kai paaugau – ganiau avis.* Mokyti seserims ir broliams teko nedaug: *aš keturis baigiau, sesuo – tik du, bruole po tris skyrius baigė, dar tėvams dirbom, kažki kaip, aš nežinau. Kada vokietyt išėja, rusas užėja, tai mokyklos buva.*

Mokyklą Ona lankyti pradėjo po karo, *nors jau buvo 10 metų, nes per karą buvo dar maža.* *Mes nuėjom po Visų Šventų – ir didesni, ir mažesni. Ir dideli mokinos, katri rašyt norėjo išmolti.* Nors labai norėjo mokyti žemės ūkio mokykloje, bet tėvas *neleido, pasakė, kad mergaitėms mokslas nelabai reikalingas – susiras draugą, ir tavo mokslas – vaiko vystykluose.*

Karo metus šeima praleido tėviškėje. Po karo *tėvuks vakare langus užsidangstydamo ir visa šeima, kad namie [būtų] <...> į Sibirą mūsų neišvežė, nežinau kaip.* Ona prisimena, kad po karo, prasidėjus Rytų Prūsijos apgyvendinimui, į valdžios verbavimą atsiliepė vyriausia sesuo su vyru. Jie išvyko į Kaliningrado sritį ir įsikūrė kaime – *jauni ten važiavo, nes savam kaime*

nebuvo kur gyventi, tik prie tėvų. Ją pačią taip pat sesuo kalbino ten vykti, bet ji nenorėjo. Gimtajame kaime vėliau sukurtas kolūkis, į kurį pateko Onos tėvai. Ji pati, penkiolikos metų, nubėgdavo *pakupstuoti šieną – nu, kas mums rūpėjo, kad nemok tų pinigų, smagu vis tiek jauniem. Padirbdavom už mamą, o mamai reikėjo darbadienius dirbti kolūky.* 1952 m. Ona su seserimi buvo prikalbintos atvažiuoti dirbti ir gyventi į Klaipėdos krašto kaimą čia persikėlusių kaimynų, *nes ten kūrėsi tarybiniai ūkiai ir pinigais mokėjo.* Tačiau pradžioje ją pakvietusieji kaimynai nusprendė, kad šešiolikmetei po dešimt karvių rankomis melžti per sunku, tai surado darbo *pas mokytojų patarnauti, vaikus padaboti. 8 rublius davė į mėnesį, kai tuos vaikus daboju.* Čia prie tų mokytojų *apsigyvenau... patarnavau metus.* Į kitą krašto kaimą, kuriame vėliau liko gyventi ir ištekėjo, Oną pakvietė kita kaimynė iš gimtinės. 18 metų ten ją pripiršo kaip *darbščią mergaitę* atvykėliui iš Lietuvos. Kaip ne kartą pokalbio metu pažymėjo Ona, *kai pradėdi gyventi su vyru, yra šeima, yra sunkiau gyventi nei kol vienas esi, ne taip yra kaip jaunystėj prie tėvų, viskas pasibaig <...> ne rožėm kluoti takai.* Jauna šeima įsikūrė tarybinio ūkio suteiktuose kambariuose. Susilaukė keturių vaikų. Kaip kaime ir įprasta, laikė paukščius, gyvulius, kiek valdžia leido.

Kol vaikai buvo maži, Ona dirbo tik namuose, 1963 m. pradėjo dirbti melžėja tarybiniam ūkyje, ir taip iki pensijos. Darbas buvo sunkus – *apsidirbom fermoj, parbėgom vaikais, namais pasirūpint, paskui vėl į fermą <...> Daba, aš skaitau, moterys iškilusias aukštai. O mes buvam kitaip.*

Vienas esminių gyvenimo pasakojimo naratyvų – kontrastas tarp jaunystės (sovietmečio) ir dabartinių laikų.

Aš atėjau į [kaimą, kur visą laiką pragyveno], visi namai apgyvendinti buvo, visi kambariai... Jeigu viens išsikraustė į kitą tarybinį ūkį, jau atsikraustė kita šeima. Ir tuos kambarius jau direktorius davė ir vėl tujau kalkėm išbaltina ir tau gražiai, švariai [duoda gyventi]. Ir toks kaimas – toks gyvenimas virė čia: žmonių pilnai judėja, kambariai pilni buvo, darbas virė, mokykla buvo <...> [dabar] tokiem mokytiem vyram aš neturiu žodžių pasakyti, [kur] šiandien tuo valstybę nuvedė... tai dabar kaime jauni išvažiavo į užsienį visi, neišgyveno <...>. Šiandien – tuščias kaimas. Stogai nuplyšę, kambariai tušti... Na, tai va, ką aš prisimenu, o aš nugyvenau ir pensiją užsidirbau, aš nebėdavoj, nesiskundu gyvenimu.

Onos teigimu, šis kaimas dabar yra jos namai, nebe gimtasis Žemaitijoje. Stiprų ryšį su šiuo kaimu kaip savo ir savo vaikų gimtine pabrėžė ir Onos duktė.

Nina

Nina gimė 1936 m. Rytų Baltarusijos kaime, valstiečių šeimoje. Jos seneliai iš motinos pusės buvo stambūs ūkininkai, jų turtą tarpukariu nacionalizavo sovietų valdžia. Ninos tėtis užaugo neturtingų valstiečių šeimoje, 1937 m. patyrė Stalino represijas – *jam davė 10 metų*, praleido lageryje Mordovijoje. Prasidėjus karui, jis buvo paleistas ir mobilizuotas karinei tarnybai. Nina visą karo laiką gyveno gimtajame kaime su mama ir dviem broliais. Ji prisiminė karo siaubą, maisto trūkumą ir tai, kaip vokiečių armija sudegino jos namus.

1945 m. žiemą tėvas buvo sužeistas ir atsідūrė Klaipėdos ligoninėje, kur liko iki karo pabaigos. Vėliau, pasveikęs, jis sykiu su kitais fronto bendražygiais įsidarbino uostamiestyje. Sugrįžęs į Baltarusiją parsikviesti šeimos, *pasakė mamai, kad važiuokim – ten Prūsija, ten daug sugriautų tuščių namų, ir daug jau atvažiuoja, ir aš jau įsidarbinau.* Ninos teigimu, tėvas nenorėjęs likti Baltarusijoje – namai buvo sudeginti, o Klaipėdoje buvo maisto, be to, jis bijojo galimų valdžios represijų. Sovietų valdžia, kviesdama atstatyti miestą ir pramonę, taip pat skatino imigraciją. Bet Ninos mama, nuvykusi į Klaipėdą, su sūnumi netrukus įkalbėjo vyrą išvykti gyventi į Vilnių, nes *jis arčiau ir vis tik Vilnius – Lenkija, o čia – vokiška žemė, ir vokiečiai taip nepaliks, jie išvys.* Vilniuje palikusi vyrą su sūnumi ir grįžusi į Baltarusiją sutvarkyti reikalų, Ninos mama netrukus gavo iš jų laišką,

kad jie grįžo į Klaipėdą, *sūnus jau eina į mokyklą*. Mama labai pyko, ir tik artimieji įtikino ją su kitais vaikais vykti pas vyrą ir neskaldyti šeimos. Visa šeima apsigyveno Klaipėdoje 1946 m., ir *iškart mes nuėjom į mokyklą*. Nina prisiminė, kad miestas buvo stipriai apgriautas, tačiau jie apsigyveno priemiestyje, gražios gamtos apsuptyje, perpirkę namą iš susiruošusios išvykti naujakurės lenkės, nes *gal staiga vokiečiai sugrįš ir jie mus išvis, o taip mes turėsime savo gyvenamą vietą*. <...> *Kai mes atvažiuoju, buvo tik vokiečiai gyventojai*. Jos tėvai su kaimynais gerai sutarė, iš vietinių mama išmoko tą žuvį rūkyti ir sūdyti, ir net pardavinėti. Netrukus Ninos tėvo pakviesti jų name apsigyveno giminės iš Baltarusijos. *Mūsų buvo tokia labai draugiška kohorta – visi giminaičiai po to atvažiuo čia*.

Atvykusi į Klaipėdą, Nina iš karto pradėjo lankyti vidurinę rusų mokyklą. Po abitūros egzaminų, 1955 m., išvyko mokytis į Vilnių, kur baigė technikumą. Būdamą 21-erių, 1957 m. grįžo į Klaipėdą ir iš karto ištekėjo už 1933 m. gimusio vaikiną, atvykusio iš Rusijos mokytis jūreivystės mokykloje. Su juo buvo pažįstama nuo mokyklos laikų. Prieš tai ji turėjo kitą vaiką, kuris galėjo mane vesti ir norėjo, bet kažkodėl tai mama man iš karto pasakė – „Tu žiūrėk, kad būtų slavas, todėl kad prie visų klausimų kils dar nacionalinis.“ Nina būtų susituokusi su savo vyru ir anksčiau, tačiau mama nepritarė ankstyvai santuokai. Ji norėjo, kad dukte siektų išsilavinimo, *pasakė, kad kai tu mums su tėvu parodysi diplomą, tada galėsi tuoktis*. Baigusi technikumą, Nina įstojo į Vilniaus universitetą, bet ištekėjo ir mokslus nutraukė. Po vestuvių jauna šeima apsigyveno atskirai nuo tėvų, gavo kambarį su bendra virtuve, o vyrą dvejiems metams paėmė į kariuomenę. Grįžęs vyras dirbo jūreiviu, o šeima gavo dviejų kambarių butą. Nina visą gyvenimą dirbo kartografe Klaipėdoje.

Ji susilaukė dviejų vaikų, iš kurių vienas liko gyventi Klaipėdoje, o kitas išvyko į Rusiją. Nina gyvena uostamiestyje ir, nors ją sieja emocinis ryšys su Baltarusija, ji jaučia didelį ryšį su Klaipėda. *Man labai [Baltarusijoje] patinka, tačiau... kad aš jau dabar čia tiek metų... Ir čia visi [giminės] palaidoti, ir čia mano sūnus dirba*.

Kalbėdama apie tai, ką šeima veikė atvykusi į Klaipėdą, Nina iš karto pamini miesto atstatymą po karo: *Mama įsidarbino ledainėje sarge, tėvas buvo brigadininkas, o mes ėjom į mokyklą. Aš labai gerai pamenu, kai mes ardėme visus griuvėsius*. Miesto atstatymo naratyvas yra skiriamasis Ninos kartos rusakalbių Klaipėdos gyventojų bruožas.

Trys pasakojimai gerai iliustruoja istorinio konteksto poveikį gyvenimo eigai. Jie parodo kohortos bendrumą ir vidinę variaciją, kurią lėmė ne individualūs skirtumai, o socialiniai veiksniai.

Demografiniai tyrimai rodo, kad 1935–1939 m. gimusių moterų kohortoje demografinė elgsena ir tapsmas suaugusiuoju kito dėl politinių ir socialinių transformacijų (Kraniauskienė 2011). Ši kohorta gana anksti baigė mokyti (medianinis amžius 17,7 m.), palyginti su gimusiais vėliau (18,3 m.), nors mokėsi ir ilgiau nei ankstesnės kohortos. Dirbti šios kohortos merginos pradėjo anksčiausiai (18,3 m.), palyginti su kitų tirtų kohortų (1930–1984) atstovėmis. Taip pat šios kohortos 16-metės dažniau dirbo nei mokėsi. Jos anksčiau tekėjo (23,2 m.), palyginti su vyresne kohorta (24,5 m.), ir susilaukė pirmojo vaiko, (atitinkamai 24,9 ir 26,5 m.). Galima sakyti, kad jos „užvedė“ šių įvykių jaunėjimą vėlesnėse kohortose. Tėvų namuose jos užsibuvo kiek trumpiau nei vyresnės kohortos atstovės, bet ženkliai ilgiau, nei gimusiosios šeštajame dešimtmetyje.

Trijų moterų gyvenimo trajektorijos, nežiūrint kai kurių trikdančių patirčių, pasižymi tradicine gyvenimo įvykių seka, nuosekliai internalizuojančia tradicinius moters vaidmenis. Jų demografinė elgsena atliepia jų kohortai būdingą gyvenimo įvykių kalendorių. Tačiau išorinis panašumas slepia heterogeniškumą, susijusį su etniškumu ir jo nulemta istorine patirtimi.

Vienas esminių skirtumų – edukacijos trajektorijos. Mokymasis vyko pagal transformuotą ir besiformuojančią švietimo sistemą. Tą rodo bendrieji 1932–1936 m. kohortos įgyto išsilavinimo skirtumai, palyginti su jaunesnėmis kohortomis (lentelė).

Trys moterų gyvenimo istorijos atspindi šias kohortos edukacijos trajektorijas. Tik viena iš trijų – baltarusė – ne tik baigė vidurinę, bet ir tęsė profesines studijas aukštesniojoje mokykloje, o jos darbinė karjera buvo tiesiogiai susijusi su įgytu išsilavinimu. Kitų dviejų moterų edukacijos trajektorijos buvo trumpos. Klaipėdos krašto autochtonės tradicinę aštuonerius metus trunkančią edukaciją nutraukė karas ir šeimos netektys. Lietuvos keturių klasių išsilavinimas tęsė tradicinę, dar prieškarį pradėjusią formuotis praktiką, būdingą Lietuvos kaimo vietovėms. Kiek šios trajektorijos buvo norma ar nukrypimas nuo jos, padeda paaiškinti toliau išdėstyti faktai.

Iki Antrojo pasaulinio karo egzistavo ryškūs švietimo sistemų skirtumai Klaipėdos krašte, Didžiojoje Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje. Lietuvoje privalomas pradinis keturių klasių išsilavinimas pradėtas diegti tik nuo 1928 m. (Šetkus 2002). Nutarimas pereiti prie privalomojo septynmečio mokymo priimtas tik 1949 m., jau okupuotoje sovietinėje Lietuvoje. Klaipėdos krašte iki pat 1944 m. privalomojo mokslo situacija buvo kitokia, nes teritorija ilgai priklausė Prūsijos / Vokietijos valstybėms. Privalomas aštuonerių metų mokslas Prūsijoje įtvirtintas 1736 m., o įdiegtas po 1872 metų. 1923–1939 m., kai Klaipėdos kraštas priklausė Lietuvai, daugelis šio krašto autochtonų lankė vokišką *Volksschule*, o ne lietuvišką mokyklą (Juška 2003). Baltarusijos rytinėje dalyje, kur gimė Nina, 1924 m. įvestas privalomasis nemokamas pradinis (4 kl.), o 1932 m. – septynmetis mokslas (Visuotinė... 2018).

Kitas moterų gyvenimo eigos skirtumas – darbinės karjeros trajektorijos. Hedwig ir Ona dirbti pradėjo labai anksti, nes tai lėmė sunki jų šeimų situacija. Be to, pokariu išaugęs darbo jėgos poreikis skatino valdžią į darbinę veiklą įtraukti ne tik jaunimą, bet ir paauglius. Gyvenimo istorijos liudija, kad tada priimant į darbą gana atsainiai žiūrėta į itin jauną darbuotojų amžių.

Ankstyvos darbinės karjeros scenarijus savotiškai tęsė lietuviškas kultūrinės tradicijas, būdingas agrarinėms visuomenėms (Vyšniauskaitė ir kt. 2008; Fass 2013). Ankstyvas atsisakymas nuo tėvų šeimos ir darbinės karjeros pradžia buvo dažnas reiškinys tarp mažiau pasiturinčių kaimo ir miesto vaikų. Klaipėdos krašte švietimo politika, numačiusi privalomą mokslą iki 14 m., jau buvo išstūmusi šią tradiciją. 1930 m. Žemės ūkio surašymo duomenimis, Klaipėdos krašte tarp savo žemės dirbančių šeimos narių iki 15 m. buvo 6,7 %, o tarp samdinių – tik 1,9 % tokio amžiaus asmenų, kai likusioje Lietuvos teritorijoje atitinkamai 10,4 % ir 24,2 % (Visuotinis... 1930: 6).

Akivaizdu, kad vidinę kohortos diferenciaciją lėmė pokario politinės transformacijos, kurios pakeitė socialinę etninių grupių poziciją ir statusą Klaipėdos krašte. Tai ilgainiui nulėmė jaunuolių, kilusių iš šių grupių, gyvenimo eigos skirtumus. Geriausia iš trijų moterų prisitaikė

Lentelė. Lietuvos gyventojų dalis (%) pagal išsilavinimą ir gimimo metus

Gimimo metai	Aukštasis	Aukštesnysis	Vidurinis	Pagrindinis	Pradinis	Neturi pradinio	Raštingi (nelankė mokyklos)	Neraštingi	Nenurodė
1932–1936	10,5	11,9	11,9	16,1	40,0	7,4	1,3	0,6	0,4
1937–1941	14,0	18,3	16,3	22,3	25,1	2,8	0,4	0,4	0,4
1942–1946	16,2	21,9	23,0	22,9	13,9	1,1	0,1	0,3	0,5

Pastaba: 2001 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys.

baltarusė. Ji priklausė etninei grupei sovietmečiu turėjusiai didesnę socialinę galią Lietuvoje. Jos socialinio mobilumo trajektorija buvo pozityvi, ir ji pasiekė aukštesnę socialinę poziciją nei jos tėvai. Autochtonės socialinis mobilumas buvo sutrikdytas. Ji negalėjo sekti normatyvinės trajektorijos etnine tradicija. Lietuvos edukacinio ir karjeros mobilumo scenarijus atkartojė Lietuvos tarpukario žemiausio socialinio sluoksnio elgsenos šabloną, o gal net tradiciją, kuri išliko gajai net ir pakitus politinei sistemai.

IŠVADOS

Gyvenimo eigos paradigmos siūlomi metodologiniai sprendimai leidžia individualiose gyvenimo istorijose aiškiau atpažinti kohortos bendrumą ir vidinę diferenciaciją lemiančius socialinius procesus. Pasakojimuose daugelis gyvenimo faktų iškyla kaip individualių sprendimų išdava, tačiau biografinės patirtis modifikuoja istoriškai kintanti institucinė, demografinė ir kultūrinė aplinka, kurią suprasti galima tik pasitelkus istoriografinę ir demografinę medžiagą.

Kaip parodė trys gyvenimo istorijos, svarbus struktūrinis diferenciacijos veiksnys buvo etniškumas. Tačiau jo poveikis žmonių gyvenimuose pasireiškė ne kaip etninių santykių dinamikos rezultatas, bet kaip ankstyvas gyvenimo patirtis formavusi savita ugdymo aplinka. Gyvenimo eigos institucionalizacijos pagrindas, pasak Martino Kohli (1987), yra tai, kad socialinė politika leidžia žmonėms savo planus ir lūkesčius numatyti visam gyvenimui. Kalbintos moterys gimė ir vaikystę praleido skirtingose kultūrinėse ir institucinėse aplinkose, turinčiose „numatomą gyvenimo scenarijų“ – amžiaus normas, gyvenimo tarpinius, trukmę, trajektorijas, susiformavusią normatyvinio gyvenimo kelio reguliavimo tradiciją. Būtent tokioje terpėje vyko jų vaikystės socializacija, buvo planuojamas gyvenimo kelias.

Iš atskirų gyvenimo pasakojimo fragmentų akivaizdu, kaip pirminė struktūrinė variacija sustiprinama kolektyviniais savimonės dėmenimis, atkartojančiais dominuojančius etninės grupės naratyvus. Autochtonės pasakojimas plėtojamas kaip buvusių Klaipėdos krašto gyventojų trauminių patirčių atmintinis naratyvas, baltarusės – miesto atstatymo istorija, o lietuvės iš Žemaitijos – sovietmečio / jaunystės nostalgijos naratyvas. Svarbu, kad šių naratyvų siužetai nesiremia vien ideologiniu pasakojimu, bet pagrįsti jų išgyventos patirties faktais, kurie sustiprina identiteto vientisumą ir įrodo jo realumą. Taip struktūrinės variacijos įgyja tvarumą.

Gauta 2020 07 07

Priimta 2020 10 15

Literatūra

1. Alwin, D. F.; McCammon, R. J. 2003. 'Generations, Cohorts, and Social Change', in *Handbook of the Life Course. Handbooks of Sociology and Social Research*, eds. J. T. Mortimer and M. J. Shanahan. Boston, MA: Springer, 23–49.
2. Cohler, B. J.; Hostetler, A. 2003. 'Linking Life Course and Life Story', in *Handbook of the Life Course. Handbooks of Sociology and Social Research*, eds. J. T. Mortimer and M. J. Shanahan. Boston, MA: Springer, 555–576.
3. Elder, G. H. Jr. 1974/1998. *Children of the Great Depression: Social Change in Life Experience*. Boulder, Colo.: Westview Press/Harper Collins.
4. Elder, G. H. Jr. 1985. 'Perspectives on the Life Course', in *Life Course Dynamics: Trajectories and Transitions, 1968–1980*, ed. G. H. Elder. Ithaca, NY: Cornell University Press, 23–49.
5. Elder, G. H.; Johnson, M. K.; Crosnoe, R. 2003. 'The Emergence and Development of Life Course Theory', in *Handbook of the Life Course. Handbooks of Sociology and Social Research*, eds. J. T. Mortimer and M. J. Shanahan. Boston, MA: Springer, 3–19.
6. Fass, P. S. 2013. *The Routledge History of Childhood in the Western World*. London: Routledge.
7. Giele, J. Z. 2009. 'Life Stories to Understand Diversity: Variations by Class, Race, and Gender', in *The Craft of Life Course Research*, eds. G. H. Elder Jr. and J. Z. Giele. London: The Guilford Press, 236–257.

8. Hammack, P. L. 2008. 'Narrative and Cultural Psychology of Identity', *Personality and Social Psychology Review* 12(3): 222–247.
9. Juška, A. 2003. *Mažosios Lietuvos mokykla*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
10. Kertzer, D. I. 1982. 'Generation and Age in Cross-cultural Perspective', in *Aging from Birth to Death, Vol. 2: Sociotemporal Perspectives*, eds. M. W. Riley, R. P. Abeles, M. S. Teitelbaum. Boulder, CO: The Westview Press, 27–50.
11. Kertzer, D. I. 1983. 'Generation as a Social Problem', *Annual Review of Sociology* 9: 125–149.
12. Kohli, M. 1987. 'Retirement and the Moral Economy: A Historical Interpretation of the German Case', *Journal of Aging Studies* 1: 125–144.
13. Kraniauskienė, S.; Pocytė, S.; Leiserowitz, R.; Šutinienė, I. 2019. *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
14. Lieblich, A.; Truval-Mashiach, R.; Zilber, T. 1998. *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
15. Mannheim, K. 1952. 'The Problem of Generations', in *Essays on the Sociology of Knowledge*. New York: Oxford University Press, 276–320.
16. Mortimer, J. T.; Moen, P. 2016. 'The Changing Social Construction of Age and the Life Course: Precarious Identity and Enactment of "Early" and "Encore" Stages of Adulthood', in *Handbook of the Life Course. Handbooks of Sociology and Social Research*, eds. M. Shanahan, J. Mortimer, M. Kirkpatrick Johnson. Cham: Springer, 111–129.
17. Šetkus, B. 2002. „Švietimo sistema Lietuvoje 1940–1990 m.“, iš *Gimtoji istorija: Lietuvos istorijos vadovėlis: nuo 7 iki 12 klasės.*, red. E. Jovaiša. Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 1 elektron. opt. diskas (CD-ROM).
18. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. 2018. Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/Straipsnis/Baltarusijos-svietimas-122737>
19. *Visuotinis žemės ūkio surašymas*. III tomas. 1930. Kaunas: Centralinis statistikos biuras. Prieiga per internetą: <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=42861>
20. Vyšniauskaitė, A.; Kalnius, P.; Paukštytė-Šaknienė, R. 2008. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis.

SIGITA KRANIAUSKIENĖ, LIUTAURAS KRANIAUSKAS

Research of Intra-generational Heterogeneity in the Life Course Paradigm

Summary

The article discusses methodological issues how to explore and interpret intra-cohort and intragenerational variability within the theoretical framework of the life-course paradigm. Starting with an assumption that social variation within one generation and its permanence over the time should be explained as a sociological fact, we propose methodological guidelines how to approach the topic of intragenerational variability in the analysis of narratives of family histories. To demonstrate how to analyse and read empirical data, we present three life stories of women, born in 1936, who migrated to Klaipėda Region, Lithuania, after World War II. The narrative analysis, supported with demographical data, shows how the early experience of socialization is eventually translated into ethnic differences and solidifies the structure of intragenerational variability.

Keywords: generation, cohort, life course, social change, methodology, intragenerational variability